

Раманова Айгул Абибуллаевна*¹

Филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208, ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2226-3704

Абужалитова Акбаршын Талгатовна²

Қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208, akbarshyn@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЫДЫС-АЯҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының тұрмыстық мәдениетінің ажырамас бөлшегі болып табылатын ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық табиғаты жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ыдыс-аяқ атауларының тек тұрмыстық қызметі ғана емес, сонымен қатар олардың мәдени-символдық, әлеуметтік, ритуалдық мәнін ашу. Жұмысты жүргізуде сипаттамалық, салыстырмалы, талдамалық әдістер кешені қолданылды. Автор тарихи-мәдени деректер мен фольклорлық мәтіндерді, сондай-ақ лингвистикалық талдау тәсілдерін қатар пайдалана отырып, ыдыс атауларының жасалу ерекшеліктерін, семантикалық қабаттарын, қолданылу аяларын саралап көрсетті.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ ыдыстары тек тағам қабылдауға арналған құрал ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік иерархияны реттейтін, қонақжайлылық нормаларын бейнелейтін, әйелдердің үй шаруасындағы орны мен беделін айқындайтын мағыналық құрылымға ие. Ыдыс түрлерінің материалы, пішіні мен қолдану тәсілдері көшпелі өмір салты мен дүниетаным ерекшелігін нақты көрсетеді. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ атауларының киелі ұғымдармен, наным-сенімдермен және дәстүрлі ғұрыптармен тығыз байланысы дәлелденді. Зерттеу нәтижелерін этнолингвистика, мәдениеттану, тіл тарихы, фольклортану, тіл оқыту салаларында пайдалануға болады.

Сондай-ақ мақалада ыдыс-аяқ атауларының құрамындағы фразеологизмдер мен тұрақты тіркестердің мәдени мазмұнына мән берілді. Автор халықтық таныммен сабақтас лексикалық бірліктердің мазмұнын талдай отырып, олардың тілдегі когнитивтік, символдық қызметін де ашып көрсетті. Жинақталған деректер ұлттық тілдік қорды байытуға және салт-дәстүр негізінде оқыту әдістемесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасауға негіз бола алады.

Кілт сөздер. Этнолингвистика, ыдыс-аяқ атаулары, тұрмыстық лексика, мәдени код, ритуалдық функция, қазақ дүниетанымы, фразеология, материалдық мәдениет.

Кіріспе. Этнолингвистика қазіргі тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі ретінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуге бағытталады. Осы ғылым саласы аясында халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы мен ұлттық болмысын бейнелейтін лексикалық бірліктер ерекше орын алады. Соның ішінде ыдыс-аяқ атаулары – қазақ халқының заттық және рухани мәдениетін, салт-дәстүрлерін, тұрмыс үлгілерін көрсететін әрі ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан лексикалық қабат ретінде қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі халықтың заттық мәдениетімен, күнделікті өмірімен, тарихи тәжірибесімен тығыз байланысты лексика қабатының – тұрмыстық лексиканың (оның ішінде ыдыс-аяқ атауларының) қазақ тіл білімінде жеткілікті деңгейде зерттелмеуімен негізделеді. Қазіргі жаһандану заманында ұлттық болмысты сақтап, мәдени кодты қайта жаңғырту үшін тілдегі осындай дәстүрлі, этнографиялық мазмұндағы бірліктерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу аса маңызды. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ атаулары тек тұрмыстық қажеттілікті білдіретін сөздер ғана емес, оларда дүниетаным, наным-сенім, эстетикалық талғам, ритуалдық мағына сияқты мәдени-символдық мазмұндар шоғырланған.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі төмен деңгейде екені байқалады: қазақ тіл білімінде тұрмыстық лексикаға арналған жеке зерттеулер болғанымен (Ж.Манкеева, Б.Әбдіғалиева), нақты ыдыс-аяқ атаулары этнолингвистикалық тұрғыдан кешенді қарастырылған емес. Бірлі-жарым мақалаларда (мысалы, Ө.Жұмағұлова, Ж.А.Манкеева еңбектерінде) осы бағытта пікірлер айтылғанымен, жүйелі зерттеу жүргізілмеген.

Мақалада қойылатын негізгі мақсат – қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық табиғатын жан-жақты сипаттап, олардың ұлттық дүниетанымдағы, салт-дәстүр мен фразеологиялық қордағы қызметін айқындау.

Міндеттері:

- Қазақ тіл біліміндегі тұрмыстық лексиканың, соның ішінде ыдыс-аяқ атауларының зерттелу деңгейін талдау;
- Ыдыс-аяқ атауларының лексика-семантикалық құрылымын жүйелеу;
- Осы атауларға қатысты фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің мәдени мағынасын ашу;
- Ыдыс-аяққа қатысты тыйым сөздер мен ырым-жоралғыларды этномәдени код ретінде сипаттау;
- Атаулардың символдық-мазмұндық қызметін когнитивтік-мәдени аспекте түсіндіру.

Осы зерттеу қазақ тіл білімінің этнолингвистика саласына үлес қосып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ыдыс-аяқ атауларын талдау арқылы қазақ халқының дүниетанымындағы заттық мәдениеттің символдық мазмұнын ашуға жол ашылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық сипатын зерттеу үшін қазақ халқының фольклорлық және жазба мұралары, сондай-ақ тілдік қор мен лексикографиялық еңбектер пайдаланылды. Негізгі дереккөздер ретінде қазақ халқының ертегілері, эпостары, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдері мен жұмбақтары алынды. Сонымен қатар, «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», көркем әдеби шығармалар мен этнографиялық сипаттағы ғылыми еңбектер зерттеу материалдарының негізін құрады.

Ыдыс-аяқ атауларын жүйелеу және талдау барысында төмендегідей әдістер қолданылды:

- Мазмұндық талдау әдісі. Ыдыс-аяқ атаулары қолданылған фольклорлық мәтіндерге, көркем шығармалар мен мақал-мәтелдерге мазмұндық талдау жүргізіліп, олардың мағынасы, қызметі және контекстік қолданысы қарастырылды. Бұл тәсіл арқылы атаулардың этномәдени ақпаратты жеткізуіндегі рөлі анықталды.
- Салыстырмалы әдіс. Қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атаулары басқа түркі тілдеріндегі ұқсас бірліктермен салыстырылып, олардың жалпы және ерекше белгілері анықталды. Бұл әдіс ұлттық ерекшеліктер мен типологиялық ұқсастықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

• Этимологиялық талдау. Зерттеу барысында ыдыс-аяқ атауларының шығу тегі, олардың көнерген, кірме, төл сөздерге қатысы қарастырылып, сөздердің бастапқы мағынасы мен тарихи дамуы анықталды. Сонымен бірге, кейбір атаулардағы кішірейткіш, ұлғайту немесе бейнелік мән беретін форманттардың рөлі де ескерілді.

• Әлеуметтік-лингвистикалық көзқарас. Ыдыс-аяқ атауларының дәстүрлі қоғамдағы қолданылу ерекшеліктері, олардың әлеуметтік және мәдени контекстегі қызметі, сонымен қатар рулық, отбасылық құрылыммен байланысы зерттелді.

• Мәдени-тарихи талдау. Зерттеу барысында ыдыс-аяқ атауларының пайда болуына әсер еткен тарихи, діни, мифологиялық факторлар ескерілді. Бұл әдіс арқылы атаулардың ритуалдық қызметі, наным-сенімдердегі орны мен уақыт өте келе өзгеріске ұшырауы қарастырылды.

Осы әдістерді қолдану арқылы қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының тек лексикалық емес, мәдени және символдық мазмұны да терең зерделеніп, олардың этнолингвистикалық табиғатын жан-жақты ашуға мүмкіндік туды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақ халқының мәдени коды мен рухани дүниетанымын бейнелейтін лексикалық қабаттардың бірі – ыдыс-аяқ атаулары болып табылады. Бұл атаулар жай ғана заттық атау ретінде қарастырылмайды, олар – халықтың өмір сүру салтымен, тұрмыстық әдет-ғұрпы мен дәстүрлерімен, рухани танымымен тығыз байланыста қалыптасқан әрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан тілдік бірліктер. Ыдыс-аяқ атаулары арқылы тек зат атаулары ғана емес, сонымен қатар белгілі бір этномәдени ақпарат, халықтың әлеуметтік құрылымы, салт-дәстүрге байланысты қатынастары, наным-сенім жүйесі де көрініс табады. Атап айтқанда, белгілі бір ыдыстың атауы оның жасалу материалына, қолдану мақсатына, пішініне, көлеміне және әлеуметтік контексттегі қолданысына байланысты туындап, мәдени уәжге ие болады.

Қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атаулары этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеуге сұранып тұрған ерекше лексикалық қабаттардың қатарына жатады. Бұл атаулардың құрылымында халықтың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық тәжірибесі, дүниетанымы мен мәдени құндылықтары тығыз өрілген. Ыдыс атауларын талдау барысында олардың тек лексика-семантикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар олардың шығу тегін, атаудың уәжділігін (мотивациясын), тілдік бірліктің пайда болуына себеп болған мәдени, тарихи және әлеуметтік факторларды да анықтауға болады. Мұндай атаулар қазақ халқының ұлттық дүниетанымы мен ұжымдық санасында қалыптасқан заттық-рухани мәдениетке қатысты ұғымдарды бейнелейді.

Мысалы, қазақ қоғамында табақ – қонақ күту рәсімімен, саба – қымыз дайындау дәстүрімен, тостаған мен кесе – күнделікті және салтанатты ішімдік рәсімдерімен байланыстырылады. Осы атаулардың әрқайсысы халықтың дүниетанымдық кеңістігінде символдық мәнге ие, ал олардың тілдік көрінісі белгілі бір тарихи-әлеуметтік кезеңдердің ізімен қалыптасып, мәдени архетиптер ретінде орныққан.

Ыдыс-аяқ атаулары тілдік жүйеде фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамында жиі кездесіп, астарлы, бейнелі мағынаға ие болады. Мәселен, «табақ тарту», «қазан төңкерілді», «тостағанға қарасу құю» сияқты тіркестер белгілі бір мәдени салт-дәстүрді, жағдаятты немесе моральдық қатынасты білдіреді. Бұл қолданыстарда ыдыс атаулары тек зат атауы ретінде ғана емес, символдық және прагматикалық қызмет атқаратын поэтикалық элементке айналады. Сонымен қатар, ыдыс-аяққа қатысты тыйым сөздер мен ырым-жоралғылар халықтың наным-сенім жүйесінде маңызды орын алып, белгілі бір заттың киелілігіне немесе ритуалдық қызметіне меңзейді.

Жалпы алғанда, ыдыс-аяқ атаулары – тек заттық номинациялар ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жады мен мәдени кодын сақтаушы этномәдени тілдік бірліктер. Оларды этнолингвистикалық аспектіде қарастыру – ұлттың рухани әлемін, символдық

дүниетанымын, өмір сүру салтын терең танып-білудің сенімді жолдарының бірі. Мұндай зерттеу ұлттық тіл байлығының көпқырлылығын айқындай отырып, дәстүрлі мәдениеттің құндылықтарын тануға, оны келер ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді.

Осы бағыттағы зерттеулердің нәтижесі ретінде қазақ халқының заттық мәдениетіне тән ерекшеліктер айқындалып, тілдік бірліктер арқылы көрініс табатын дүниетанымдық мазмұн жаңаша сипат алады. Ыдыс-аяқ атауларының қолданыс аясы – тек тұрмыстық қатынас шеңберімен шектелмейді, олар әлеуметтік мәртебе, қонақжайлылық дәстүрі, ритуалдық іс-әрекеттер секілді қоғамдық қатынастармен тығыз байланысты. Белгілі бір ыдыс түрі, мысалы, табақ немесе тостаған, өзінің қолдану формасы мен орнына қарай әлеуметтік мағынаға ие болады. Бұл – тілдік таңбалардың мәдени семиотикасын тануда ерекше маңызға ие үрдіс.

Сондай-ақ, ыдыс-аяқ атаулары түркі тілдес халықтар арасындағы тарихи-мәдени сабақтастықты танытатын тілдік дереккөз ретінде де қарастырылады. Көптеген атаулардың архаикалық сипаты, көнетүркілік негіздермен байланысы, кірме элементтердің (араб, парсы, орыс тілдерінен енген) сіңісіп кетуі олардың тарихи динамикасын көрсетеді. Мұндай тілдік қабаттар – тек лексикалық қазына ғана емес, қазақ этносының тарихи жады мен өркениеттік байланыстарының куәсі. Осы арқылы ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері мен сыртқы әсерлерді бойына сіңіре отырып дамуы айқындалады.

Қазақ тіл білімінде тұрмыстық лексика – ұзақ уақыт бойы тіл жүйесіндегі көмекші қабат ретінде қарастырылып келген, этнографиялық немесе фольклортанымдық сңбсктер аясында шектеулі түрде зерттелген сала. Бұл лексика түрі тілдік жүйеде номинативтік қызмет атқарғанымен, оның артында терең мәдени, тарихи және әлеуметтік мазмұн жатқанын алғаш болып арнайы лингвистикалық аспектіде қарастырған зерттеулер ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қана көріне бастады. Сол кезеңнен бастап тұрмыстық лексика тек сөз мағынасын сипаттайтын емес, тіл мен мәдениеттің, таным мен руханияттың тоғысындағы құбылыс ретінде зерделене бастады. Бұған дейінгі зерттеулерде ыдыс-аяқ атаулары этнографиялық сипатта шолу ретінде беріліп келсе, енді оларды жүйелі түрде лексика-семантикалық және этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу қажеттілігі айқын сезілді. Бұл бағыттың ғылым ретінде дербес жүйе болып қалыптасуы – ХХ ғасырдың соңына таман белең алды.

Ғалым Ж.А. Манкеева қазақ тіл білімінде тұрмыстық зат атауларының этномәдени табиғатын зерттеуге ерекше көңіл бөлді. Ол: «Тұрмыстық лексиканың дені – ұлттық материалдық мәдениеттің реликті, әрі рухани байлығымыздың түбірі» [1, 5 бет], – деп тұжырымдай отырып, бұл атаулардың тек күнделікті қолданыстағы сөздер ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани-мәдени кодын сақтаушы тілдік таңбалар екенін дәлелдеді.

Ә. Хасенов тұрмыстық лексикаға мынадай сипаттама береді: «Бұл – халықтың күнделікті тіршілігімен, салт-дәстүрімен, өмір сүру тәсілімен тікелей байланысты, жиі қолданылатын аса маңызды сөздер қабаты. Мұндай лексика негізінен ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін жалпы қолданыстағы сөздермен тығыз ұштасып жатады» [2, 129 бет]. Ғалым тұрмыстық лексиканы халық өмірінің айнасы ретінде қарастырады. Осыған байланысты ол тұрмыстық лексиканы бірнеше тақырыптық топтарға жіктейді:

- үй-жай мен баспана атаулары (жаппа, жеркепе, кереге, уық және т.б.);
- құрал-сайман атаулары (мама ағаш, қамшы, жүген, құрық және т.б.);
- киім-кешек атаулары (саптама етік, кәмшат бөрік, түлкі тымақ, күпі және т.б.);
- сондай-ақ ыдыс-аяқ атаулары (таба, табақ, жанан, тостаған, қазан және т.б.).

Қазақ тіл біліміндегі тұрмыстық лексиканы жүйелі түрде қарастырған алғашқы іргелі зерттеулердің бірі – Б. Әбдіғалиеваның «Бытовая лексика казахского языка» атты

ғылыми еңбегі болып табылады [3]. Бұл еңбекте халықтың күнделікті өмірінде жиі қолданылатын зат атауларына лексика-семантикалық тұрғыдан талдау жасалып, олар мазмұндық-мағыналық жағынан бірнеше топқа бөлінеді. Атап айтқанда:

1. тұрғын үй және оның құрамдас бөліктері;
2. үй ішіндегі тұрмыстық заттар мен тұрмыстық жабдықтар;
3. ыдыс-аяқ атаулары;
4. киім-кешек пен әшекей бұйымдар атаулары;
5. ат әбзелдері мен тоқыма бұйымдары.

Автор осы тақырыптық топтардың әрқайсысына терең семантикалық талдау жасап, олардың этнолингвистикалық ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Осы арқылы тұрмыстық лексика алғаш рет дербес лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде ғылыми айналымға енгізілді.

Осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың тұрмыстық лексикаға берген анықтамаларын, топтастыруларын және пікірлерін зерделей келе, олардың әрқайсысының өз теориялық негізі мен практикалық дәлелдемелері бар екенін байқауға болады. Соған қарамастан, бұл зерттеуде тек күнделікті қолданыстағы сөздер ғана емес, жалпы тұрмыс қажеттілігіне қатысты барлық лексикалық бірліктерді тұрмыстық лексика ретінде қарастыруға басымдық берілді. Бұл тәсіл зерттеу шеңберінде ыдыс-аяқ атауларына қатысты тілдік бірліктерді когнитивтік, семантикалық және этномәдени тұрғыдан талдауға мүмкіндік берді.

Әрбір этнос өзіне тән өмір салты мен мәдени құндылықтарына сүйене отырып, күнделікті тіршілікке қажетті заттарды, соның ішінде ыдыс-аяқ түрлерін жасап шығарады. Бұл тұрмыстық бұйымдар адамзаттың ең көне мәдени қабаттарының бірі ретінде танылып, олардың түрі мен сыртқы пішіні тарихи үдерістерге сай өзгеруі мүмкін болғанымен, атаулары көбіне тұрақты күйінде сақталып қалады. Ыдыс атаулары арқылы халықтың қандай материалдарды қолданғанын, қандай шеберлік деңгейіне жеткенін, әр затты жасауда қандай әлеуметтік, рухани, тіпті діни қағидаларды ұстанғанын аңғаруға болады. Қазақ халқы үшін тұрмыстық заттар, әсіресе ыдыс-аяқ, тек утилитарлық мақсатта ғана емес, мәдени және ритуалдық мәнге де ие болған. Бұл заттардың жасалуы мен атаулануы көшпенді өмір салтымен тікелей байланыста дамыған, сондықтан да көптеген атаулар бүгінгі таңда көнеріп, белсенді қолданыстан шығып қалған.

Тарихи тұрғыдан алғанда, ата-бабаларымыз өз тіршілігіне лайықтап жасаған тұрмыстық бұйымдарының барлығын табиғи ортаның, әлеуметтік өмірдің талаптарына бейімдеп, соған сәйкес атаған. Көшпелі тұрмыс салты қоршаған заттарға деген ерекше қарым-қатынасты қалыптастырған. Осылайша, көптеген зат атаулары көнеріп кеткенімен, олардың бастапқы мәнін, қолданылу аясын, семантикалық жүктемесін түсіну үшін кейде архаизмдерді қамтитын түсіндірме сөздіктерге жүгінуге тура келеді. Кез келген зат атауы сол нысанды тек белгілеу ғана емес, оны тану мен түсінудің нәтижесі ретінде көрінеді.

Атаулар – халықтың тарихи жады мен рухани тәжірибесін бейнелейтін тілдік таңбалар. Бұл тұрғыдан алғанда, затқа атау беру – тек тілдік акт ғана емес, ол белгілі бір ұжымның өмір салты, тәжірибесі, танымдық үлгісі мен әлеуметтік болмысы негізінде қалыптасатын күрделі когнитивтік процесс болып табылады. Зерттеу нәтижелері ыдыс-аяқ атауларының заттың пішініне, көлеміне, түсіне, атқаратын қызметіне қарай уәжделіп, халықтың затты қабылдау ерекшелігінен туындағанын дәлелдейді.

Адамның күнделікті өмірінде азық-түлік өнімдеріне деген қажеттілігін қамтамасыз ету, оларды сақтау және әртүрлі тағам мен сусын дайындау барысында қолданылатын заттық мәдениет нысандары – яғни тұрмыстық ыдыстар мен аспаптар атаулары – көптеген тілдердің сөздік құрамында ерекше орын алады. Бұл лексикалық қабатқа

шикізаттарды алу, оларды өңдеу, сақтау, әзірлеу және тұтыну процестерін сипаттайтын лексемалар жатады. Атап айтқанда, тағам дайындауға қатысты пісіру, қуыру, ашыту, мұздату, кептіру, сублимациялау секілді технологиялық тәсілдер мен оларды жүзеге асыруға арналған құрал-жабдықтардың атаулары осы топқа кіреді. Мұндай сөздер адамның өмір сүру процесінде қажеттілігін өтейтін ең басты құралдардың – тамақ, киім, тұрғын үй, еңбек құралдары сияқты заттардың атауларымен бір лексика-семантикалық қатарға жатады. Осы тұрғыдан алғанда, тағам дайындауға және оны тұтынуға арналған ас үй жабдықтары мен ыдыс-аяқ атаулары – тұрмыстық лексика ішінде жетекші орынды иеленетін ерекше мағыналық қабат.

Ас үйге арналған ыдыстар мен тұрмыстық ыдыс-аяқ атауларын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу тек олардың лексика-семантикалық ерекшеліктерін, қолданылу өрісін анықтаумен шектелмейді. Бұл зерттеулер сондай-ақ халықтың материалдық мәдениетін, әлеуметтік-экономикалық тарихын, эстетикалық танымын және тұрмыс-салт ерекшеліктерін тануға да мүмкіндік береді. Себебі, ыдыс атауларында мәдени ақпарат, тарихи із, дүниетанымдық концепт және этникалық тәжірибе көрініс табады. Қазақ халқының материалдық мәдениетіне қатысты лексика – жалпы этностың тілдік санасы мен күнделікті тұрмысына тікелей қатысты болғанымен, қазіргі қазақ тіл білімінде толыққанды зерттеу нысанына әлі де айнала қоймаған сала болып отыр. Сондықтан бұл бағыттағы ізденістер тілші-ғалымдар арасында ерекше қызығушылық тудырып келеді.

Ыдыс-аяқ пен тұрмыстық ыдыстарға қатысты алғашқы лингвистикалық деректер мен шағын сипаттамалар XVIII-XIX ғасырларда Қазақстан аумағында жұмыс жасаған шетелдік саяхатшылар мен этнографтардың жазбаларында кездеседі. Бұл жинақтар көлемі жағынан шектеулі және ғылыми жағынан жетілмеген болса да, қазақ халқының заттық мәдениеті туралы алғашқы тілдік деректер ретінде маңызды болып табылады. Мәселен, П.С. Паллас (1787–1789, 1811), Г.И. Спасский (1819), П.Е. Островский (1897), Е.К. Яковлева (1900), П.И. Крылов (1902), Ф. Кон (1934) сынды ғалымдардың еңбектерінде тұрмыстық лексикаға қатысты құнды мағлұматтар жинақталған. Сонымен қатар, кәсіби лингвист М.А. Кастреннің (1860) қарағастар тіліне қатысты зерттеулері де түркітану мен этнолингвистика саласы үшін өзектілігін күні бүгінге дейін жойған жоқ [4, 6 бет].

Түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексиканы лексикографиялық тұрғыдан алғаш толық әрі жүйелі сипаттаған еңбектердің қатарына Н.Ф. Катановтың «Опыт исследования урянхайского языка с приложением урянхайско-русского словаря» (1903) атты тува тілінің алғашқы грамматикасы мен В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты көптомдық сөздігін жатқызуға болады. Бұл еңбектер әртүрлі түркі тілдерінің диалектілік ерекшеліктерін, тарихи және семантикалық даму үрдісін ашып көрсетуге мүмкіндік беретін аса құнды тілдік мұралар болып табылады. Радловтың сөздігі (1911) — көне және қазіргі түркі тілдерінің бай фразеологиялық және лексикалық қорын қамтитын ерекше еңбек. Онда тірі тілдік элементтер мен көне қолданыстар қатар қамтылып, зерттеушілерге әртүрлі диалектілерді салыстырмалы түрде талдауға кең өріс береді [4].

Катанов өз еңбегінде тұрмыстық ыдыс-аяқ пен ас үйге қатысты құрал-жабдықтардың 50-ден астам атауын мысалға келтіреді. Аталған лексемалар қазіргі заманғы сөздіктердегі нұсқалармен салыстырғанда мағыналық жағынан елеулі өзгерістерге ұшырай қоймаған. Бұл фактілер тұрмыстық заттарға қатысты лексиканың тұрақтылығын, мәдени код ретінде ұзақ уақыт бойы сақталуын көрсетеді. Алайда, кейбір жеке сөздердің семантикалық өрісінде белгілі бір дәрежеде тарылу немесе кеңею сипатындағы өзгерістер байқалады, бұл тілдің табиғи даму заңдылықтарына сай келеді.

Осындай іргелі еңбектердің маңыздылығы – тек бір тілдің лексикалық жүйесін көрсетуінде ғана емес, сонымен қатар олар арқылы түркі тілдерінің мәдени-тарихи сабақтастығын, тұрмыстық мәдениеттегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға мүмкіндік беретінімен ерекшеленеді. Радлов пен Катанов сынды зерттеушілер жинақтаған лексикалық деректер қазіргі этнолингвистикалық зерттеулер үшін құнды тілдік база бола алады.

Түркі және славян тілдеріндегі ыдыс-аяқ пен тұрмыстық заттарға қатысты лексика қазіргі этнолингвистикалық зерттеулерде маңызды орынға ие. Бұл бағытта жүргізілген бірқатар диссертациялық еңбектер осы лексикалық қабаттың ішкі құрылымын, уәжділік негіздерін, диалектілік ерекшеліктерін және лингвомәдени мазмұнын анықтауға бағытталған. Мәселен, А.Ч. Ооржак өзінің «Лексика посуды и домашней утвари в тувинском языке и его диалектах» атты кандидаттық диссертациясында тува тілінде қолданылатын ыдыс-аяқ пен үй жабдықтарының атауларын кеңінен талдап, олардың диалектілік варианттарын жүйелеп көрсетеді [4]. Зерттеуші әр атаудың мағынасы мен қолданылу ерекшелігін сипаттай отырып, олардың дәстүрлі тува мәдениетіндегі орнын ашып көрсетеді.

Орыс тіліндегі ұқсас зерттеу бағыттары да назар аударарлық. Мысалы, Л.А. Власованың «Лексика кухонной утвари и посуды в орловских говорах» атты еңбегінде Орёл облысының говорларында қолданылатын ас үй жабдықтарының атаулары жан-жақты зерттеліп, олардың диалектілік нұсқалары мен қолданылу контекстері талданған [5]. Ал И.В. Кирееваның «Лексико-семантические и лингвокультурные особенности русской кухонно-бытовой лексики» атты диссертациялық жұмысында орыс тілінің ас үй мен тұрмыс саласына қатысты лексикасы лексика-семантикалық және лингвомәдени аспектіде қарастырылады [6]. Бұл зерттеулер халықтың материалдық мәдениетінің тілдегі көрінісін танудағы маңыздылығын көрсетеді.

Орта түркі дәуіріне жататын тілдік деректер де осы бағыттағы зерттеулер үшін аса құнды. Бұл ретте Махмұд Қашқари сөздігінде жинақталған лексикалық материалдар – тұрмыстық мәдениеттің, соның ішінде ыдыс-аяқ атауларының тарихи-семантикалық дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей дереккөз. Сөздікте кездесетін *bağir* (бақыр), *komāç* (көмеш), *biçak* (пышак) сияқты сөздер қазіргі қазақ тіліндегі баламаларымен салыстырғанда дыбыстық жағынан ғана аздаған ерекшеліктерге ие. Ал *şom* (шөміш) сияқты сөздер морфологиялық құрылымы бойынша өзгеше көрініс тапса, *kesgü* (кесу құралы), *könäk* (су тасуға арналған ыдыс) тәрізді лексемалар қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде қолданылмайтын архаизмдер қатарына жатады [7, 38 бет].

М.Қашқари сөздігіндегі *susyay* (ожаудың бір түрі), *tusiç* (шелек), *sayir* (сусын дайындайтын ыдыс), *könäk* (мес) сынды атаулар арқылы көне түркілердің тұрмыстық мәдениетінде қолданылған заттардың атаулары мен қызметтерін тануға болады. Бұл атаулар тек номинативтік қызметпен шектелмей, олардың бірқатары терминдік мағынаға ие бола бастағанын да байқаймыз. Түркі тілдерінің даму тарихындағы осындай лексикалық қабаттарды салыстыру арқылы қазіргі тілдік бірліктердің семантикалық эволюциясын да қадағалауға болады.

Ежелгі және қазіргі түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексикаға қатысты тағы бір құнды дереккөз – Е.В. Севортян еңбектері. Ғалым өз еңбектерінде тұрмыстық зат атауларын тарихи-мәдени, этимологиялық және салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерттеп, тіл мен мәдениеттің сабақтастығын көрсетуге басымдық берген [4].

Қазақ тіл білімінде ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық сипаты арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты қарастырылмаған деуге болады. Бұл тақырып күні бүгінге дейін тілдік жүйеде дербес бағыт ретінде қалыптаспай, тек жекелеген мақалалар мен этнографиялық сипаттағы еңбектерде шолу түрінде ғана аталып өткен. Қазақ

халқының заттық мәдениетінің ажырамас бір бөлігі болып табылатын ыдыс-аяқ атаулары тілдік тұрғыдан кең талдауды қажет ететін маңызды этномәдени лексика қатарына жатады.

Ыдыс-аяқ атауларының метафоралық әлеуетіне қатысты алғаш рет арнайы назар аударған зерттеулердің бірі – Ө.А. Жұмағұлованың «Тұрмыстық лексиканың метафоралық сипаты (ыдыс-аяқ атауларының негізінде)» атты ғылыми мақаласы. Зерттеуші бұл еңбегінде қазақ тіліндегі тұрмыстық зат атауларының метафоралану үдерісін лингвомәдени тұрғыдан зерделеп, әрбір атаудың мағынасы халықтың танымымен, мәдениетімен тығыз байланыста қалыптасатынын дәлелдейді. Автор метафораның сөзжасамдық қызметі мен семантикалық кеңістігін нақты тілдік деректер негізінде саралап көрсетеді [8].

Ал Ж.А. Манкеева өз еңбектерінде қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық табиғатына тоқтала отырып, ұлттық ыдыс атауларына қатысты қысқаша сипаттамалар береді. Зерттеуші тұрмыстық лексиканың халықтың материалдық мәдениетінің тілдік көрінісі ретіндегі маңызын атап көрсетіп, олардың когнитивтік деңгейде ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты болатынын айқындайды [7].

Ыдыс-аяқ атаулары қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетінің көрінісі ретінде халық ауыз әдебиеті үлгілерінде де кеңінен ұшырасады. Атап айтқанда, ертегілерде, батырлық және ғашықтық жырларда, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарда бұл атаулар тек тұрмыстық зат ретінде емес, мәдени символ және поэтикалық бейне ретінде қолданылады. Мысалы, табақ, тостаған, ожау, қазан сынды лексемалар арқылы белгілі бір әлсуметтік рөл, қатынас формалары, этикалық нормалар көрініс табады.

Ғылыми зерттеулерде ыдыс-аяқ атауларының лексика-семантикалық құрылымы, уәжділігі мен этимологиясы, олардың басқа тілдермен лексикалық байланысы, сондай-ақ фразеологиялық тіркестердегі көрінісі де зерттеу объектісі ретінде қарастырылады. Аталған лексиканың құрамына енген сөздердің бір бөлігі таза түркілік қолданыстар болып табылса, енді бір бөлігі парсы, араб, орыс тілдерінен енген кірме сөздерден тұрады. Бұл лексикалық қабаттар тіл мен мәдениет арақатынасын, мәдени алмасу мен тілдік ықпал үдерістерін анықтауда құнды дерек болып табылады.

Ыдыс-аяқ атауларына байланысты фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдер де халықтың тұрмыс-тіршілігіне, наным-сеніміне, дүниетанымына қатысты мазмұндарды қамтиды. Мәселен, «*табақтас болу*», «*қазан-ошақтың оты өшпеу*» сияқты тіркестер адамдар арасындағы қатынасты, туыстық қатынасты білдіруде қолданылады. Мұндай тілдік бірліктер ұлттық болмысты, тұрмыс дәстүрлерін, адамгершілік ұстанымдарды тіл арқылы бейнелеуге мүмкіндік береді.

Этнолингвистикалық аспектіде ыдыс-аяқ атауларын зерттеу – белгілі бір халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, өмір салтын, дүниетаным жүйесін тіл деректері арқылы зерделеудің тиімді жолы. Бұл бағыттағы зерттеулерде атаулардың әлеуметтік мәні, салт-дәстүр мен наным-сенім жүйесіндегі қызметі, сондай-ақ фольклор мен көркем әдебиеттегі эстетикалық қызметі кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ атаулары тілдік бейнелеу құралы ретінде метафора, метонимия, салыстыру секілді тәсілдер арқылы көркемдік-когнитивтік деңгейде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, аталған лексика қазақ тілінің поэтикалық және бейнелеу мүмкіндіктерін тануға да үлес қосады.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде ыдыс-аяқ атаулары тек күнделікті тұрмыста қолданылатын утилитарлық заттардың атауы ғана емес, сонымен қатар этномәдени рәміздердің бір көрінісі, халықтың рухани-символдық дүниетанымының маңызды элементі ретінде бағаланады. Көшпелі өмір салты жағдайында қазақ қоғамында қолданылған әрбір бұйым өзінің практикалық қызметімен қатар, белгілі бір наным-

сенімдер мен әдет-ғұрыптар жүйесінде мағыналық жүк арқалаған. Осы орайда ыдыс-аяқ атаулары тілде функционалдық, символдық және мәдени қабаттарды тоғыстыратын лексикалық бірліктер қатарына жатады.

Көшпенді тұрмыс талаптары ыдыс-аяқтың ықшам, көпфункционалды және жеңіл болуын қажет етті. Сонымен бірге, олардың жасалу материалы мен сыртқы түрі де халықтың дүниетанымымен, эстетикалық ұстанымдарымен және әлеуметтік қатынастарымен тығыз байланысты болды. Ыдыс-аяқ жасалатын негізгі шикізат түрлері – табиғи материалдар: ағаш, тері (былғары), саз, тастан бастап, кейіннен метал (мыс, күміс) және фарфор сияқты өңделген заттарға дейін жеткен. Шикізат таңдауындағы бұл ерекшеліктер қоғамның экономикалық деңгейі мен өзге мәдениеттермен байланысын да танытады.

Функционалдық қызметіне қарай қазақ ыдыс-аяқ атаулары бірнеше топқа бөлінеді:

1. Тағамды дайындауға және өңдеуге арналған ыдыстар мен құралдар: Бұл топқа тағамды пісіру, араластыру, турау, илеп өңдеу сияқты әрекеттерге арналған заттар жатады. Мысалы: *қазан, бақыр, бақыраш, келі, келсап, піспек, ожау, оқтау, таба, тегене, шөміш, пышақ, самаурын, сап, саба, күбі* т.б. Бұл заттар тек тағам әзірлеу құралы ғана емес, сонымен қатар қазақ дастарқанының әлеуметтік мәнін де бейнелейтін бірліктер. Мысалы, *қазан* – молшылық пен береке рәмізі ретінде қарастырылады.

2. Азық-түлікті сақтау және тасымалдауға арналған ыдыстар: Қазақ тұрмысының ерекшелігіне байланысты тағамды ұзақ мерзімге сақтау және алысқа тасымалдау маңызды рөл атқарған. Бұл топқа жататын атаулар: *абажса, абдыра, асадал, кебеже, жанторсық, мес, торсық, қобди, көнек, қарын, қалбыр, қауақ, қоржын, шаң, шелек, талыс, шанақ, шақша* т.б. Бұл заттардың кейбірі – көшпелі мал шаруашылығына тән, ерекше формалы әрі практикалық мақсаттағы ыдыстар (мысалы, *торсық* пен *мес* – сусын сақтауға арналған тері ыдыстар).

3. Ас пен сусынды ұсынуға арналған ыдыстар: Қазақ дастарқан мәдениетінде тағамды ұсыну рәсімі ерекше мәнге ие. Осы мақсатқа арналған ыдыстар: *астау, табақ, тостаған, аяқ, кесе, тегене, тегеш, қасық, саптыаяқ, шара, самар, көзе, кеспек, сауыт, сарқым, топатай, шанышқы* т.б. Бұл ыдыстардың атауынан олардың әлеуметтік контекстегі рөлі байқалады. Мысалы, *табақ тарту* – қонақ күтудің негізгі компоненті болса, *аяқ тарту* – құрмет көрсету белгісі.

Жалпы алғанда, қазақ ыдыс-аяқ атаулары халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне және тіршілік әрекетіне терең кірігіп кеткен. Олардың тілдегі қолданысы этнолингвистикалық бағыттағы зерттеулер үшін баға жетпес дерек көзі болып табылады. Әр атау өз бойына ұлттық мәдениеттің ізін, тарихи-әлеуметтік кодты жинақтаған.

Қазақ халқының әрбір тұрмыстық ыдысы нақты мақсатқа арналды және бұл заттар тек сол міндетіне сәйкес қолданылды. Мәселен, қымыздың емдік қасиеті мен дәмін сақтау үшін оны арнайы ағаштан немесе теріден жасалған ыдыстарға құятын болған. Енді осындай ыдыстардың кейбіріне жеке-жеке тоқталайық.

Ертеде *саба* деп аталатын, мал терісінен тігілген ыдыс қымыз бен шұбат ашытуға және іркіт пісіруге қолданылған. Алдын ала иленген тері су бүркіп жұмсартылған соң, оңі ішіне қаратыла пішіліп, сабаға лайықталған пішінде тігіледі. Саба пішіні жағынан пирамида тәріздес болады: түбі кең әрі төрт бұрышты, ал мойыны – жіңішке және тар. Мойнына піспек еркін сыйып кететіндей кеңдік беріледі, ал мойынның бүйірінен үшбұрышты баулық шығарылады.

Баулыққа өрілген жіп тағылып, ол керегенің басына ілінеді. Мұқият ысталған, жақсы күтілген сабадағы қымыздың дәмі ерекше болады. Сабаның тігісі – түйенің шуда жүнінен иірілген, берік жіппен сыртынан жөрмеліп тігіледі. Тігіс аяқталған соң сабаға

құм не топырақ толтырып, керіліп кептіріледі. Кепкен соң ішіндегі құм төгіліп, саба жуылады және тағы бір мәрте ысталады.

Кейін ыдыстың ішкі және сыртқы беттері қойдың құйрық майымен немесе жылқы майымен майланады, күн көзіне қойылып, май жақсы сіңіріледі. Қолданар алдында сабаны сиыр сүтімен шайып алады. Пісу кезінде сабаның бауы жоғары көтеріліп байланады, ал піскен соң босатылып, мойын жібі шешіледі. Сабаның ішіндегі сусынның дәмі бұзылмауы үшін оны айына бір рет босатып, жылы сумен шайып жуып, күнге кептіріп отыру дәстүрі сақталған.

Торсық – сүт тағамдарын (қымыз, шұбат, іркіт) құюға арналған, теріден жасалатын ыдыс. Оның бірнеше түрлері бар: шимайторсық, өркешторсық, жанторсық, мүйізторсық, т.б. Торсық жасау үшін терінің шел майы мен көк еті тазартылып, түгі тықырланып қырылып, белгілі пішінге келтіріледі, содан соң шуда жіппен жөрмеліп тігіледі. Бұл ыдыстың бүйірі дөңгелек, ал мойны ұзын және жіңішке болады. Аузына ағаш тығын тығылады, тығын жоғалмас үшін оған қайыс бау тағылады.

Торсықтардың ішіндегі ең көрнектілері – шимайторсық пен мүйізторсық. Олар қалың теріден тігіліп, сырттары өрнекпен немесе күміс әшекеймен сәнделеді. Мүйізторсықтың төменгі жағы дөңгелек, ал екі иіні қошқар мүйіз бейнесінде безендіріледі. Ал өркешторсық түйенің өркеш терісінен жасалып, пішіні сопақша болады. Сәндік безендіруден айырылған бұл түрі көбінесе айран мен іркітке арналған. Жанторсық болса, қарапайым және өрнексіз келеді. Ол көбіне жолаушылар мен малшылардың күнделікті пайдалануына ыңғайлы, әрі сүттен бөлек сусын көже сияқты тағамдарды құюға да жарайды.

Мес – сүт өнімдерін (қымыз, айран, іркіт) сақтау мен тасымалдауға арналған ыдыс. Ол көбінесе ешкі не бұзау терісінен жасалады. Терінің көк еті мен майы алынған соң, ішкі-сыртқы беті түтінге ысталады да, тері ішке қаратыла пішіліп, шуда жіппен жөрмеліп тігіледі. Месте піспек қолданылмайды, ол көбінесе жолға шыққанда ақ тағам тасуға немесе су жеткіліксіз жерлерде су тасуға қолданылады.

Көнек – бие саууға арналған ыдыс түрі, түйе терісінен жасалады. Ол әдетте геометриялық, зооморфтық немесе өсімдік тектес ірі оюлармен сәнделіп, ішіне сабан толтырылып, кептіріліп, соңынан ысталады. Кейбір көнектер бие сүтін сақтауға да арналған.

Сүйретпе де мал терісінен тігілетін, қымыз және іркітке арналған ыдыс. Ол саба немесе дөңгелек торсық пішіндес болып келеді. Ішіне құм немесе құрғақ топырақ салынып, формасы түзілген соң жуылып, қайта ысталып, майланады. Бұл ыдыс мес пен сабаның қызметін қатар атқара алады.

Бұлқыншақ – жылқы терісінен жасалатын ыдыс. Артқы сан терісі бүтін күйінде алынып, тазартылады, сан бөлігіне шүберек салып, тарамыспен немесе қылмен тігіледі. Тығыны ағаштан жасалып, ішіне күл салынып кептіріледі. Кейін ысталып, «кұрымдау» процесінен өтіп, маймен өңделіп, пайдалануға беріледі. Бұлқыншақ көшпелі малшылар үшін өте қолайлы ыдыс саналған.

Піспек – қымыз немесе іркіт пісуге арналған ағаш құрал. Ол бас және сабынан тұрады. Бас бөлігі дөңгелек немесе айқыш пішінді, ортасы тесіліп, шеттері жеңілдетіліп жасалады. Сабасы ұзын, түзу болады және піспек сабаның немесе күбінің ішіне терең кіріп тұруы тиіс. Қымыз піспегі ауырлау болғаны жөн, себебі ол іртікті жақсы жазады. Піспектер әшекейленіп, үй жиһазына айналатын да жағдайлар болған.

Саптыаяқ – қатты ағаштан жасалған, қазақтың ұлттық ыдысы. Оның тұтқасы ыдыс денесінен өрнекпен ойылып шығарылады. Саптыаяқтың кей түрлері күміс және ақықпен безендіріліп жасалған.

Шыны кеселерді көш кезінде зақымданудан сақтау мақсатында, шеберлер арнайы кесеқаптар тіккен. Олардың түрлері – «сыңар емшек», «қос емшек», «үш емшек» деп аталады. Теріден, киізден немесе қайыңның тозынан жасалған бұл бұйымдар сәндік тұрғыдан да құнды. Кесеқаптарға бірнеше кесе орналастырып, жолға алып жүруге болады. Кейбір кесеқаптар күміс сыммен өріліп, асыл тастармен көмкеріледі.

Қазақ халқының тұрмыстық мәдениетінде ыдыс-аяқ тек күнделікті қажеттілік құралы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік қатынастар мен отбасылық құрылымды реттеуші құралдың біріне айналды. Мәселен, киіз үй ішінде қонақтарды қарсы алуға және отбасы мүшелеріне ас ұсынуда ыдыс-аяқтардың нақты функциялары болды. Жасы үлкендерге арнайы сәнделген ағаш астаулармен тағам ұсынылса, балалар мен жасы кіші мүшелерге қарапайым ыдыс қолданылған. Тамақ мөлшері мен ішімдік түрлері де осы иерархияға сай бөлініп, адам мәртебесін ыдыс түрі арқылы тануға болатын еді.

Қонақ күту дәстүрінде де ыдыс-аяқ маңызды рөл атқарды: белгілі бір әдеп ережелеріне сәйкес, үй иесі ең сыйлы қонаққа ең таңдаулы тағамды ең әдемі ыдысқа салып беруге міндетті болды. Әсіресе, ағаш пен күмістен шеберлікпен жасалған ыдыстар ерекше бағаланды. Бұл тәртіпті бұзу қонаққа деген құрметтің жоқтығын көрсетіп, тіпті рулар мен отбасылар арасындағы қатынасқа сызат түсіруі мүмкін еді.

Ыдыс-аяққа қатысты әйелдердің жауапкершілігі де ерекше болды. Әйел адамның отбасындағы іскерлігі мен ұқыптылығы оның ыдыс-аяқты таза, ұқыпты ұстауынан байқалатын. Келін болып түскен жас әйел өз құрметін дәлелдеу үшін, үйдегі бұрыннан сақталған ыдыстарды мұқият күтіп, оларды ұқыпты пайдалануға ерекше мән берді.

Көшпелі өмір салтына сай ыдыстардың пішіні мен қызметтік ерекшеліктері де әр алуан болған. Кейбір ыдыстар сүт өнімдеріне арналса (мысалы, қымыз, шұбат, айран), басқалары ет тағамдарын салуға немесе шай мен сусын ұсынуға бейімделген. Мұның барлығы қазақ халқының тағам мәдениетінің тереңдігін, өнімге деген құрметін және табиғатпен үйлесімді тіршілік ету қағидаттарын көрсетеді.

Сондай-ақ маусымдық ерекшеліктерге сай ыдыс-аяқ түрлерінің ауысуы да байқалған. Жаз айларында жайлауға шыққанда салмақсыз, тері мен ағаштан жасалған ыдыстар жиі қолданылса, қысқы тұрақтарда ауыр, берік, металл не керамикалық ыдыстар пайдаланылған. Бұл көшпелі халықтың ауа райы мен қоршаған ортаға икемді бейімделуін айғақтайды.

Ыдыс-аяқ сонымен қатар қазақ қоғамында әлеуметтік мәртебенің көрінісі ретінде де бағаланған. Бай, ауқатты отбасылар арнайы тапсырыспен алтын-күміспен көмкерілген, ұлттық ою-өрнекпен безендірілген ыдыстар жасатып отырған. Бұл заттар иесінің сән-салтанаты мен қоғамдағы орнын көрсететін белгі болған.

Сыйлық беру, мұра қалдыру салттарында да ыдыс-аяқтың орны ерекше болған. Кейбір ыдыс түрлері – ожау, астау, тегене – ұрпақтан-ұрпаққа мирас ретінде беріліп, отбасының қасиетті жәдігеріне айналған. Қыздың жасауына қосылған ыдыс-аяқ жиынтығы оның үй шаруасына жауапкершілігін бейнелеп, анадан қызға өтетін өмірлік мәні зор тәлімнің белгісі саналған.

Тәрбиелік мақсатта да ыдыс-аяқ қолданылып, балаларды күнделікті өмір дағдыларына баулу құралына айналған. Балаға алғаш рет өз ыдысы беріліп, ол арқылы ұқыптылыққа, тазалыққа және дастархан басындағы тәртіп пен әдепке үйретілген. Осы тұрғыда ас үй мен ыдыс-аяқ белгілі бір дәрежеде дәстүрлі тәрбие мектебінің рөлін атқарған.

Мерекелік дастархандарда да ыдыс-аяқтың ерекше маңызы болды. Үйлену тойы, наурыз мейрамы сияқты салтанатты шараларда үй иелері ең таңдаулы тағамдармен бірге арнайы ыдыстарды қолданған. Күнделікті өмірде қолданылмайтын бұл ыдыстар сол сәттің салтанаттылығын арттырып, отбасының мәртебесін көрсетудің бір жолы болған.

Ақырында, ыдыс-аяқтар этникалық болмыстың да көрінісі ретінде ерекшеленді. Олардың формасы, қолданылатын материалы, безендірілу тәсілі – барлығы қазақ этносының өзіндік мәдени кодын айқындады. Бұл ерекшеліктер басқа мәдениеттермен араласу барысында да қазақтардың ұлттық болмысын сақтап қалуға ықпал етті. Ыдыс-аяқ осылайша тек тұрмыстық зат емес, рухани әрі мәдени мұраның бір бөлігіне айналды.

Көшпелі қазақ халқының дүниетанымында ыдыс-аяқтар тек тұрмыстық құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар материалдық игіліктің, тоқшылық пен молшылықтың, береке-ырыстың белгісі ретінде бағаланған. Ежелгі сенімдер бойынша, аузы жоғары қараған, іші қуыс ыдысқа Тәңір несібе құйып береді деген наным кең таралған. Мұндай ыдыс тек ас құятын құрал емес, киелі кеңістіктің символы ретінде де қабылданған. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ «дәм-тұз» ұғымымен тікелей байланысты – бұл адамдар арасындағы достық пен сыйластықтың дәнекері ретінде қабылданған. Себебі көшпелі әдеп-ғұрыпқа сәйкес, бір табақтан ас ішкен адамдардың арасында реніш пен жаманшылық болмауы тиіс, ондай әрекет кешірілмес күнәға баланған.

Дәстүрлі отбасылық және неке салттарында да ыдыс-аяқ маңызды ритуалдық және тәрбиелік рөл атқарған. Мәселен, қыз жасауына салынатын, шешесі өз қолымен тапсырған ыдыс-аяқтар – келіннің тәрбиесі мен көргенділігінің белгісі. Бұл – халқымыздың «*Шешесін көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш*» деген ұлағатты сөзімен үйлесіп жатқан таным. Сондай-ақ, кейбір ыдыстарға халық арасында тылсым магиялық күш те телінген. Олар емдік мақсатта қолданылып, түрлі ырым-тыйымдардың орындалу нысанына айналған.

Ыдыс-аяққа қатысты көптесен тыйымдар мен наным-сенімдер бүгінгі күнге дейін жеткен. Мысалы, сынған немесе кетік ыдысты үйде сақтамайды – «ырыс кетеді» деп есептеген. Егер ыдыс абайсызда сынған болса, оны отбасындағы барлық адамның басынан айналдырып, бақытсыздық пен дау-жанжал осы затпен бірге кетсін деген сеніммен сыртқа лақтырған. Түнгі уақытта бос тұрған ыдыстың аузын ашық қалдыру да дұрыс емес – «жын-шайтан аралап кетуі мүмкін» деп сақтанған. Қонаққа кетік кесемен ас ұсыну – үлкен әдепсіздік саналатын. Тағам жеген ыдысты төңкеріп қою – «несібенің тоқтауы» дегенге меңзеп, жаман ырым саналған. Көрші ас әкелсе, ыдысты бос қайтару да сөлекет көрініп, тәрбиесіздік белгісі ретінде қабылданған.

Ыдыс-аяқ қазақ ұғымында үміт пен өмірдің үзілмеуінің нышаны ретінде де қарастырылады. Бұл сенім бабаларымыздың «Өлмеген құл алтын аяқтан ас ішеді» деген мақалында да көрініс табады. Яғни, қазақтар үшін ыдыс-аяқ тек тұрмыстық құрал ғана емес, рухани мәні терең, символдық жүк арқалаған құндылық болған. «Асын ішіп, аяғын теппе» деген халық даналығы да – дастарқан басындағы тағам ғана емес, сол тағаммен бірге ұсынылған құрмет пен қарым-қатынасты бағалаудың көрінісі.

Қазақ халқы өз тұрмыс-тіршілігінде ыдыс-аяқ түрлерін орынды әрі мақсатқа сай қолдана білген. Солардың ішінде *ошақ* – тек ас әзірлеу орны ғана емес, отбасылық өмірдің мағыналық өзегін білдіретін қасиетті ұғым ретінде ерекше құрметке ие. Ол – үй ішінің берекесі мен әл-ауқатының көрінісі, әрі дәстүрлі наным бойынша Тәңірмен байланыс орнататын орын. Қазақ халқының үйлену рәсімдеріндегі «отқа май құю» ғұрпы осының айғағы: жас келін алғаш рет күйеуінің шаңырағына кіргенде, ошақтағы отқа ерітілген май құйып, жиналған әйелдер «От-ана, Май-ана, жарылқа» деп тілек айтатын болған. Ошаққа деген осындай құрмет халық санасындағы отты киелеудің көрінісі болса керек.

Қазақ мәдениетінде *ошақ* пен *қазан* – тек тұрмыстық құрал емес, тұтас бір символдық жүйенің өзегі. «*Қара қазан, сары бала қамы үшін*» деп жырлаған Махамбет те қазан мен отбасы ұғымын бір-бірінен ажыратпайды. *Қазан* – береке мен бірліктің белгісі ретінде қарастырылған. Көшпелі тіршілікке бейімделген бұл ыдыс әртүрлі

көлемде жасалып, жорық кезінде де, бейбіт өмірде де қолайлы болған. Қазанға байланысты көптеген наным-сенімдер де сақталған. Мәселен, кейбір зираттарда қабір басына төңкерілген қазан қойылғанын кездестіруге болады. Мұндай рәсім «әулеттің түтіні сөнді» немесе «ұрпағы қалмады» деген мағына береді. Қазақта үлкендер «қазанды төңкерме» деп ескертуінің астарында осы сенім жатқан.

Қазанға қатысты салт-дәстүрлер де әр алуан. Қазақ халқы қыз балаға қазан беруді жаман ырымға балап, «ырысым басқа үйге кетіп қалады» деп сақтанған. Сондай-ақ, суға кеткен адамның мәйітін табу үшін сол үйдің қазанын суға төңкеріп, оның қай жерге барып тоқтайтынына қарап іздеу жүргізу де кең тараған ырымдардың бірі болған.

Қазақ халқында қазанға қатысты бата мен қарғыстардың да орны ерекше. «Қазаның толы болсын», «Қазаның оттан түспесін» – халықтың береке тілеуінен туған алғыстар болса, «Қазаның қайнамасын» – ең ауыр қарғыс түріне жатады. Келін босану үстінде жарыстыра қазан асу рәсімі – «Жарыс қазан» деп аталып, ол да бір жағынан толғақтың жеңіл өтуіне ырымдалған. Қонаққа келген туыс-туғандар кейде «қазан шегелей келдік» деп әзіл-қалжыңмен ниетін білдіруі – осы қара қазанның қазақ өміріндегі орнын көрсетеді.

«Қазан шайқалса, ырыс шамданады» деген халық даналығына үнілсек, бір елдің тыныштығы мен бірлігінің қарапайым ғана ас үй бұйымымен байланыстырылатынын байқаймыз. Бұл сөз ысырап пен немқұрайлылыққа жол бермеу, тіршіліктің құндылығын бағалау идеясының көрінісі іспетті. Қарапайым қара қазан арқылы тұтас ұлттың рухани-мәдени құндылықтары, өмір салты мен дүние танымы бейнеленген.

Қорытынды. Қазақ халқының дәстүрлі ыдыс-аяқ атаулары – ұлттық тіл мен мәдениеттің тұтас көрінісі. Бұл атаулар тек тұрмыстық қажеттілікті сипаттап қана қоймай, халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, сенім-нанымы мен эстетикалық талғамының айқын айғағы ретінде танылады. Зерттеу барысында ыдыс-аяқ атауларының лексикалық, семантикалық, этнолингвистикалық, фразеологиялық, танымдық ерекшеліктері жан-жақты сараланып, олардың халық тұрмысындағы қызметі мен маңызын ашуға баса назар аударылды.

Қазақ халқы ыдыс-аяқты тек практикалық тұрғыда қолданған жоқ, оны әлеуметтік мәртебенің, отбасылық беделдің, қонақжайлылық мәдениетінің белгісі ретінде де қабылдады. Мысалы, *саба, торсық, көнек, мес, сүйретпе* сияқты ыдыстардың жасалу тәсілі, қолданылуы мен киелі мәні ұлттық болмыстың ажырамас бөлшегі екенін көрсетті. Ыдыс-аяқтарға байланысты ырым-тыйымдар мен фразеологизмдер олардың символдық және сакралдық қызметін дәлелдейді.

Сонымен қатар, ыдыс-аяқтардың әлеуметтік қатынастарды реттеудегі, отбасы мен ру ішіндегі иерархияны айқындаудағы, бала тәрбиесіндегі, сыйластық пен ынтымақты сақтаудағы орны айрықша. Қазан, ошақ сияқты ұғымдар тек аспаздық тұрғыда емес, бүкіл отбасының бірлігі мен ырысының нышаны ретінде қарастырылады.

Осылайша, қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атаулары – этнолингвистикалық тұрғыдан аса құнды мәдени-тілдік мұра. Бұл атауларды зерттеу тек тіл білімін байытып қоймай, ұлттың рухани дүниесін, тарихи тәжірибесін, өмір сүру салтын түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Манкеева, Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. ф.ғ.д. ... дисс. [Текст] / – Алматы, 1997. – 281 б.

2 Хасенов, Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері [Текст] / Ә. Хасенов. – Алматы, 1995. – 220 б.

3 Абдигалиева, Б. Бытовая лексика казахского языка. Дисс. к.ф.н. [Текст] / Б. Абдигалиева – Алма-Ата, 1985. – 200 с.

4 Ооржак, А.Ч. Лексика посуды и домашней утвари в тувинском языке и его диалектах. Дисс. ... к.ф.н. [Текст] / А.Ч. Ооржак – Кызыл, 2022. – 274 с.

5 Власова, Л.А. Лексика кухонной утвари и посуды в орловских говорах. Дисс. ... к.ф.н. [Текст] / Л.А. Власова – Орел, 2002. – 269 с.

6 Киреева, И.В. Лексико-семантические и лингвокультурные особенности русской кухонно-бытовой лексики. Дисс. ... к.ф.н. [Текст] / И.В. Киреева – Краснодар, 2015. – 163 с.

7 Манкеева, Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Текст] / Ж.А. Манкеева – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 356 б.

8 Жұмағұлова, Ә.А. Тұрмыстық лексиканың метафоралық сипаты (ыдыс-аяқ атауларының негізінде) [Текст] / Ә.А. Жұмағұлова // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №3, 2015. – 70-79-бб.

REFERENCES

1 Mankeeva, Zh.A. Kazakh tilinin zattyk madeniet leksikasy. f.g.d. ... diss. [Lexicon of material culture of the Kazakh language. doctor of philology... diss.]. Almaty, (1997): – 281 b. – (In Kaz)

2 Hasenov, A. Til biliminin teorijalyk zhane praktikalyk maseleleri [Heoretical and practical problems of linguistics]. Almaty, (1995): 220 b. – (In Kaz)

3 Abdigalieva, B. Bytovaja leksika kazakhskogo jazyka. Diss. k.f.n. [Bytovaya vocabulary of the Kazakh language. Diss. k.f.n.]. Alma-Ata, (1985): 200 s. – (In Rus)

4 Oorzhak, A.Ch. Leksika posudy i domashnej utvari v tuvinskom jazyke i ego dialektah. Diss. ... k.f.n. [vocabulary and home utvari in tuvinsky language and its dialects. Diss. ... k.f.n.]. Kyzyl, (2022): 274 s. – (In Rus)

5 Vlasova, L.A. Leksika kuhonnoj utvari i posudy v orlovskih govorah. Diss. ... k.f.n. [Vocabulary of culinary utvari and posu in orlovskiy govorakh. Diss. ... k.f.n.]. Orel, (2002): 269 s. – (In Rus)

6 Kireeva, I.V. Leksiko-semanticheskie i lingvokul'turnye osobennosti russkoj kuhonno-bytovoj leksiki. Diss. ... k.f.n. [Lexico-semanticheskij and linguocultural identity of the Russian Cook-Cook vocabulary. Diss. ... k.f.n.]. Kranodar, (2015): 163 s. – (In Rus)

7 Mankeeva, Zh.A. Kazakh tilindegi jetnomadeni ataulardyn tanymdyk negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language]. Almaty: «Zhibek zholy» baspa uji, (2008): 356 b. – (In Kaz)

8 Zhumagulova, O.A. Turmystyk leksikanyn metaforalyk sipaty (ydys-ajak ataularynyn negizinde) [Metaphorical character of household vocabulary (based on the names of dishes)]. Sh.Ualihanov atyndagy Kokshetau memlekettik universitetinin Habarshysy. Filologija serijasy. – №3, (2015): 70-79-bb. – (In Kaz)

Раманова Айгул Абибуллаевна^{*1}

Кандидат филологических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 208, ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2226-3704

Абужалитова Акбаршын Талгатовна²

Магистр казахского языка и литературы, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 208, akbarshyn@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

**ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЙ ПОСУДЫ В
КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматривается этнолингвистическая природа названий посуды, являющейся неотъемлемой частью бытовой культуры казахского народа. Основная цель исследования – раскрыть не только утилитарные функции посуды в традиционном казахском обществе, но и ее культурно-символическое, социальное и ритуальное значение. В процессе работы использован комплекс описательного, сравнительного и аналитического методов. Автор, опираясь на историко-культурные данные, фольклорные тексты и лингвистические подходы, проанализировал особенности образования, семантические пласты и сферы употребления названий посуды.

Результаты исследования показывают, что казахская посуда представляет собой не просто предмет для приема пищи, но и важный элемент, отражающий социальную иерархию, нормы гостеприимства, статус женщины в хозяйстве. Материалы, формы и способы использования посуды наглядно иллюстрируют особенности кочевого образа жизни и мировоззрения. Также доказана тесная связь названий посуды с сакральными понятиями, народными верованиями и традиционными обрядами. Результаты могут быть использованы в этнолингвистике, культурологии, истории языка, фольклористике и методике преподавания языка.

Кроме того, в статье рассмотрено культурное содержание фразеологических оборотов и устойчивых выражений, связанных с названиями посуды. Автор, анализируя лексические единицы, тесно связанные с народным мировосприятием, раскрывает их когнитивные и символические функции в языке. Собранный материал может стать основой для пополнения национального лексического фонда и разработки методических рекомендаций, основанных на традиционной культуре.

Ключевые слова. Этнолингвистика, названия посуды, бытовая лексика, культурный код, ритуальная функция, казахское мировоззрение, фразеология, материальная культура.

Ramanova Aigul Abibullaevna^{*1}

Candidate of philological Sciences, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 208, ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2226-3704

Abuzhalitova Akbarshyn Talgatovna²

Master of Kazakh language and literature, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 208, akbarshyn@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

**ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF UTENSIL NAMES IN THE
KAZAKH LANGUAGE**

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the ethnolinguistic nature of dishware terminology, which constitutes an integral part of the material and domestic culture of the Kazakh people. The main objective of the research is to uncover not only the utilitarian functions of dishware in traditional Kazakh society but also its cultural-symbolic, social, and ritual significance. A set of descriptive, comparative, and analytical methods was employed in the study. Drawing on historical-cultural sources, folklore texts, and linguistic approaches, the author analyzed the formation patterns, semantic layers, and areas of use of dishware terms.

The results demonstrate that traditional Kazakh dishware is not merely a tool for food consumption but a meaningful cultural element reflecting social hierarchy, norms of hospitality, and the woman's status in household life. The materials, forms, and usage of dishware vividly illustrate the peculiarities of the nomadic lifestyle and worldview. The study also confirms the close relationship between dishware names and sacred concepts, folk beliefs, and traditional rituals. The research findings may be applied in the fields of ethnolinguistics, cultural studies, historical linguistics, folklore studies, and language teaching methodologies.

Moreover, the article explores the cultural content of phraseological units and fixed expressions related to dishware terminology. By analyzing lexical units deeply rooted in folk consciousness, the author reveals their cognitive and symbolic functions within the language. The collected data can serve as a foundation for enriching the national lexicon and developing teaching guidelines based on traditional cultural values.

Key words. Ethnolinguistics, dishware terminology, domestic vocabulary, cultural code, ritual function, Kazakh worldview, phraseology, material culture.